

OSMANLI DEVLETİNDE DİNİ TEŞKİLATLANMA VE YAYGIN DİN EĞİTİMİ

Dr. Mehmet Bulut*

Osmanlılarda eğitimin temel yapısını medrese sistemi teşkil eder. Osmanlı asırlarında, devlet felsefesine uygun şekilde kurulup gelişen, eğitim ve öğretimini buna göre düzenleyen medreseler, canlı birer ilim kuruluşları durumundadır.¹ Öte yandan camilerin temel yaygın eğitim kurumu olma özelliği, Osmanlı döneminde de sürmüştür. Osmanlılarda ara eğitim kurumları olarak da, tekke, zaviye, dergah ve ocakları sayabiliriz. Bunlar, birer “*serbest eğitim kurumları*”² olarak, bir nevi halk eğitimi işlevini yerine getirmişlerdir.

Kuruluş döneminde Osmanlı toplumunda sosyolojik olarak bir “*Merkez-Uç*” ayrımı vardı. Uç bölgelerinde devlet teşkilatı içerisinde yer alan bir dini teşkilatlanma bulunmamaktadır. Din seçkinleri, tarikatların ileri gelenleri kamunun örgütlenmesinde görev almış ve önemli işlevler görmüşlerdir.³

Osmanlı Devletinde Dini Teşkilatlanma

Daha önce tarih sahnesinde yer alan İslam devletleri gibi Osmanlılar’da da devleti idare edenler, yaptıkları icraatın İslam’ın temel kurallarına uygun olmasına çaba gösteriyorlardı. Çünkü İslamiyet, toplumun kimliği olmuştu; cemiyetin ekonomik ve sosyal yapısı, eğitim düzeni İslam inanç ve düşüncesiyle bütünleşmişti. Devletin ve siyasi iktidarın bu kimliğe ilgisiz kalması düşünülemezdi.⁴

Daha önceki İslam devletlerinden farklı olarak Osmanlı devleti dönemi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin ve din hizmetlerinin kurumlaştığı bir dönemdir. Osmanlı devlet bürokrasisinde dinî nitelikli hizmetler Şeyhülislamlığa bağlı kurumlar eliyle yürütülmüştür.

* Diyanet İşleri Başkanlığı A.P.K. Uzmanı.

1 Ömer Okutan, “Din Eğitimi”, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, MEB Yayını, Ankara 1991, s.409.

2 İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye’de Din Eğitimi*, MEB Yayını, Ankara 1966, s.5.

3 Davut Dursun, *Siyasi-İdari Sistemler Açısından Din Bürokrasisi*, İst. 1992, ss. 141-142.

4 Şükrü Karatepe, “Osmanlılarda Devlet Yönetimi”, *Osmanlı Ansiklopedisi* (O.A.), Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, c.1, s. 161.

Şeyhülislamlık

Osmanlı Divan-ı Hümayunu üçlü bir örgüt yapısına sahiptir: Örfi-askeri yapı, mali yapı ve kazaî-şer'î yapı. Bu sınıflamada din bürokrasisi kazaî-şer'î bürokrasidir.⁵ Osmanlı devletinde “*dini teşkilatlanma*”, “*Şeyhülislamlık*” adı ile oluşturulmuştur.

“Şeyhülislam” ünvanı, İslam dünyasında XI. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlılardan önce bu terkinin resmi bir anlamı yoktu; sadece saygı ifadesi olmak üzere bazı kişilere lakap olarak verilmiştir. Sözü edilen yüzyıldan itibaren “müctehid” imam ve bilginler için kullanılan bir ünvan olmuştur.

Şeyhülislamlık ilk kez Osmanlılarda resmi bir nitelik kazanarak ilmiye teşkilatının başı olan İstanbul kadısına resmi ünvan olarak verilmiştir. Fatih Kanunnamesinde Şeyhülislamdan “*Ulemanın başı*” diye söz edilmektedir.⁶

Şeyhülislam ünvanının siyasi otorite tarafından başkent müftüsüne verilmesi ve böylece Şeyhülislamlığın devlet örgütüne girmesi Osmanlı devletinde II. Murad zamanında, 1444’den sonra olmuştur. Bu makama ilk atanan kişi de dönemin ünlü bilginlerinden Fahreddin-i Acemî’dir. Ancak bu görevi daha önce yerine getiren Şeyh Edebali, Dursun Fakih, Şemseddin Fenari gibi bilgin hukukçulara bu ad verilmemiştir.⁷

İlmiye teşkilatının başına şeyhülislamların geçmesiyle birlikte XVI. yüzyıldan itibaren Şeyhülislamlığın Osmanlı devlet yönetimindeki önemi artmıştır. Şeyhülislam, vezir-i azam gibi, padişahın yardımcı elemanlarından biridir ve protokoldeki yeri vezir-i azamdan hemen sonra gelmektedir.⁸ Şeyhülislam, Divan-ı Hümayun üyesi değildi; ama önemli konularda görüşü alınmak üzere Divana davet edilirdi.

Şeyhülislamlığın Hizmet Alanları

Şeyhülislamın görevlerinden biri kendisine yönetilen dini ve siyasi konulardaki meselelere fetva vermek, diğeri de, başında bulunduğ ilmiye örgütünü yönetmektir.

Birinci görevi dini ve siyasi niteliği olan bir görevdir. Siyasi konularda verdikleri fetvalar ile devlet idaresinde etkili olmuşlardır.

Fetva hizmetlerini yürütmek üzere Şeyhülislamlık bünyesinde ve taşrada ayrıca müftüler görevlendirilmiştir. Devlet adamları ve halk dini-hukuki konularda müftülere başvurarak fetva alabilmişlerdir.

Şeyhülislamlığın dini bürokrasiyi yönetme görevine gelince, bunlar idari görevlerdir. Kadı, müderris ve müftülerin atama ve terfilerini yapmaktır.⁹

5 Dursun, s. 195.

6 Karatepe, c. 1, s.149.

7 Karatepe, c. 1, s. 151.

8 Dursun, s. 323.

9 Dursun, *Siyasi-İdari Sistemle....*, ss. 154-155.

Şeyhülislamlığın irşad ve halkı din konusunda aydınlatma, yani yaygın din eğitimi faaliyetleri kısmen medreseler, kısmen de müftülük kurumu aracılığıyla yerine getirilmiştir. Bu işler için ayrı bir örgütlenmeye gidilmemiştir.¹⁰

Osmanlı devlet bürokrasisinde Şeyhülislamlığa bağlı olarak dini nitelikli hizmetleri yürüten kurumlardan “İlmiye Teşkilatı”, Osmanlı devletinin merkezi idare örgütünün önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Eğitim, öğretim, yargılama, hukuki ve dini danışmanlık, şehirlerin yönetimi gibi önemli hizmetleri yerine getiren kamu kurum ve kuruluşlarını bünyesinde toplamaktaydı. Bu hizmetler içinde müslüman toplumun inanç ve ibadetleriyle ilgili sorunların çözüme bağlanması önemli bir yer tutmaktaydı. Buna rağmen, “din işi-devlet işi” ayrımı kabul edilmediğinden, sayılan hizmetlerin yürütülmesi “devlet işi” kapsamındadır ve bu nedenle ilmiye teşkilatını salt din örgütü olarak nitelendirmek isabetli olmaz.¹¹

Yukarıda da değinildiği gibi İlmiye Teşkilatının görevlerini üç kısımda toplamak mümkündür. Dini ve hukuki danışmanlık, eğitim ve öğretim, yargılama ve yönetim. Şeyhülislamlık bünyesinde ifta işlevini gören müftülük, eğitim öğretim (tedris) işlevini gören medreseler, kaza işlevini gören kadılık örgütleri yer almaktaydı. Dini ve hukuki danışmanlık hizmetlerini Şeyhülislam ve müftüler; eğitim ve öğretim hizmetlerini müderrisler; yargılama ve yönetim hizmetlerini ise kadılar yerine getirmişlerdir. Söz konusu hizmetlerin gerçekleştirilmesine yardımcı olmak üzere Şeyhülislamlığa bağlı geniş bir sekreterler kadrosu bulunmuştur.

Şeyhülislamlığın sözü edilen görevleri yerine getiren birimlerinin hiyerarşik yapısı şu şekildedir:

- Şeyhülislam (Başkent-İstanbul Müftüsü)
- Kazasker (Kadıasker) (Rumeli ve Anadolu Kadıaskeri)
- İstanbul Kadısı
- Vilayet Kadıları, Müftüler ve Müderrisler
- Sancak Kadıları
- Naipiler
- Cami ve mescidlerdeki din görevlileri.¹²

Şeyhülislamlık bünyesinde fetva verme işlevini yerine getiren müftülükler ile eğitim öğretim işlevini yerine getiren medreseler üzerinde burada biraz durmak istiyoruz. Diğer işlevleri konumuz dışında kalmaktadır.

10 Dursun, *Yönetim-Din İlişkileri...*, s. 357.

11 Karatepe, c. 1, s. 149.

12 Dursun, *Siyasi-İdari Sistemle...*, ss. 152-153.

1) Şeyhülislamlığın İfta Hizmetleri: Müftülük

İfta kurumu, doğuşundan itibaren dini bir kurum olarak gelişmiş ve fıkıh biliminin gelişmesi bu kurumun yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Emeviler ve Abbasiler döneminde olduğu gibi Osmanlı devlet idaresinde de padişahlar önemli işlerinde Şeyhülislamlardan fetvalar almış ve ona göre hareket etmişlerdir. Böylece fetva kurumunu çalıştırmışlardır.

Müftülük, ifta (dini soruların cevaplandırılması) Osmanlı döneminde teşekkül etmiş bir kurumdur. Yetkili bir din adamının sorulan dini soruları cevaplaması için bir kamu görevlisi olması gerekmemesine rağmen Osmanlılar bu fetva işini bir kamu hizmeti olarak değerlendirmiş ve Müftülük denen idari bir birimi ortaya çıkarmışlardır. Müftülük teşkilatı Osmanlılarda XV. yüzyılın ortalarından sonra gerçekleşmiştir.¹³

Müftülük, ilmiyenin hizmet kollarından biridir. Osmanlı Devlet teşkilatının ilk devirlerinde ifta, kadılık ve müderrislik tek şahısta toplanırken sonraları, ülke sınırlarının genişlemesine paralel olarak bu üç görev birbirinden ayrılmıştır. Yine önceleri, dini faaliyetleri üstlenen müftülerin tayin ve idareleri vezir-i azamlara aitken sonraları, imam, hatip ve müezzinlerin tayini gibi müftülerin tayini de Şeyhülislama verilmiştir.¹⁴

Taşrada kaza dahilinde müftü, ulemadan biri olarak doğrudan kadı'nın emrinde çalışan bir görevli olmamakla beraber dolaylı da olsa onun yardımcısı pozisyonundadır. Müftüler verdikleri fetvalarla kadıların herhangi bir mesele hakkında hüküm vermelerine yardımcı olmuşlardır. Fetva, hüküm olmuyordu; ancak hükmün verilmesinde önemli rol oynuyordu.¹⁵

Fetva, en genel tanımı ile, “sorulan bir soruya verilen cevap”tır.¹⁶ İslam hukukunda fetva ise, “fakihin hüküm mahiyetinde olmaksızın verdiği cevap”¹⁷ anlamında kullanılmıştır ve sorulan bir dini meselenin hükmünü açıklığa kavuşturmak anlamına gelmektedir.

Dinin hükmünü açıklaması için soru sorulan kişiye “müftü”; müftünün soruyu cevaplamasına “istifta”, verdiği cevaba da “fetva” denmektedir.

Müftülerin verdikleri fetvalar, siyasi, sosyal ve hukuki bakımlardan önemli olduğu gibi halkın din konusunda bilgilenmeleri açısından da önem taşımaktadır. Bu yönüyle yaygın din eğitiminde önemli bir işlevi vardır. Konumuzu ilgilendiren yönüde bu husus olmaktadır.

13 Dursun, s. 116.

14 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 3. Baskı, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 179.

15 Dursun, ss. 167-168.

16 Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s. 5.

17 Ebul'ula Mardin, “Fetva”, *İslam Ansiklopedisi* (I.A.), c. 10, s. 583.

Müftülük teşkilatı bir takım farklılaşmalarla birlikte günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

2) Şeyhülislamlığın Öğretim (Tedris) Hizmetleri: Medreseler

Örgün eğitim kurumları olan medreselere Şeyhülislamlığın önemli bir hizmet alanı olarak burada kısaca temas etmek istiyoruz. Medreseler, Nizamülmülk zamanında kurulmuştur. Yıkılışına kadar tam yedi yüzyıl halka eğitim hizmeti vermiştir. Bu durum, günümüzde örgün ve yaygın eğitim açısından üzerinde durulması gereken bir hadisedir. En azından mukayese yapma imkanı verecektir.

Osmanlı dönemindeki medreseler burada, konumuzu birkaç yönden ilgilendirmektedir. Birincisi Osmanlı din teşkilatına dahil bir kurum olması, ikincisi din görevlisi (irşad görevlisi, yaygın din eğitimcisi) yetiştirmiş olması ve nihayet üçüncüsü bazen yaygın din eğitimi işlevini de yerine getirmesidir.

Osmanlılarda ilk medrese, Orhan Bey tarafından 1331’de İznikte kurulmuş olan “İznik Orhaniyesi”dir. Bundan sonra Bursa, Edirne ve diğer şehirlerde de medreseler açılmıştır. İstanbul’un fethini müteakip de yeni büyük medreselerin açılmasına devam edilmiştir. Bu medreseler arasında Fatih Sultan Mehmet (1450-1481) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1560) tarafından yaptırılan medreseler en önemlileridir. Bu iki padişah döneminde medreseler önemli gelişme göstermişler ve teşkilat itibarıyla da genişlemişlerdir.¹⁸

“Medreselerde din bilimleri ile birlikte Matematiğe, Astronomiye ve tabii bilimlere de yer verilmekteydi. Medreseler özellikle orta ve yeni çağların ileri düzeyde, bilimsel omaya önem veren eğitim ve öğretim kurumlarıydı. Fatih medreselerinde, bugünkü üniversite düzeyi anlamında zamanın yegane kimya ve fizik kürsüleri bulunmaktaydı. Buralarda serbestçe bilimsel tartışmalar yapılırdı. Özellikle Kanuni devri medreselerinde Hukuk, İlahiyat, Edebiyat, Matematik, Tıp ve Felsefe gibi o zamanın bütün ilimlerine yer verilirdi.

“Medreselerin, devrine göre oldukça ileride bulunan bu bilimsel niteliği, Osmanlı Devleti’nin yükselmesinde önemli rol oynamıştır.

“Ancak medreseler, tarih içindeki rolünü zamanında gereğince oynamış olmakla beraber sonraları, bünye yenilemesi yapamıyarak duraklama, çözülme ve yıkılma sürecine girmiştir.”¹⁹

Osmanlı yönetiminde müftülük hizmetleri müftülerce yürütüldüğü gibi tedris (öğretim) hizmetleri ve müderrisler eliyle yürütülüyordu. Medreseyi bitirenler mülaze-

18 Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, 3. baskı, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1988, s. 98.

19 Okutan, s. 409.

metle ilk defa Yirmili bir medreseye tayin olunuyordu. Burada 5'er akçe terakki ile Otuzlu bir medreseye ve ondan 10'ar akçe terakki ile Kırklı ve Ellili medreselere yükselirlerdi. Diğer yüksek seviyelerdeki medreselerde de müderrislikten sonra kadılığa geçip yine Şeyhülislamlığa kadar yükselebilirlerdi. Müderrislerin de istedikleri takdirde kadılık veya müftülüğe geçmeleri mümkündü.²⁰

Şeyhülislamlığa bağlı olarak çalışan medreselerin mali yönü çoğu zaman şahıslar ve vakıflar tarafından finanse edildi. Medrese müfretadının ana çerçevesi de geleneksel olarak finansörlerce belirleniyordu. Hangi medresede hangi derslerin okutulacağı daha çok medreseyi vakfeden şahsın medreseyi tescil ettirdiği zamandaki bildirisine bağlıydı. Müderrislerin tayini dışında medreseler tamamen muhtardı. Mütevellinin koyduğu şartlara göre bir öğretim uygulanıyordu.

Osmanlı Döneminde Yaygın Din Eğitimi Etkinliklerinin Gerçekleştirildiği Ortamlar

Osmanlı döneminde yaygın din eğitim faaliyetleri, başta camiler olmak üzere değişik mekanlarda sürdürülmüştür.

Yaygın eğitim etkinliklerinin ağırlık noktasını bu dönemde de cami dersleri ve meslek eğitimi teşkil eder. Cami dersleri camilerde sabah namazından iş saatine kadar devam eden derslerdi. Ulemadan bir müderris tarafından ilmiyal, ahlak ve Arapça okutulurdu. Öte yandan müderris, imam ve hatipler dini bilgiler; tekke ve zaviyelerde de şeyhler tarikat adabı ile birlikte tasavvufi bilgiler verirlerdi.²¹

Osmanlı eğitim sisteminde yaygın eğitim, medrese ve mektepler dışındaki kurumlarda her yaş ve bilgi düzeyinde insanlara verilen eğitimidir. Çok çeşitlilik arzeden bu kurumların başında, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, cami ve mescitler gelmektedir.

1) Camiler

Cami ve mescitlerin birer yaygın din eğitimi kurumu olma özelliği, Osmanlı döneminde daha belirgindir. Çünkü medrese sistemi ile örgün eğitim kurumları hem daha çok kurumsallaşmış, hem de yaygınlaşmıştır.

Camilerle bitişik veya yakınlarında çoğu kez medreseler yer almıştır. Cami, bir kültür kompleksinin merkezi durumundadır. Bir mahallenin odak noktasını teşkil eder. Mesela kitapçı dükkanları genellikle camilerin etrafında açılmışlardır. Kütüphane, aşevi gibi yardımcı tesisler de eklenmiştir. Ayrıca büyük camilerin yanına sebil, imaret, darüşşifa, hamam vb. sosyal hizmetlerin görüldüğü binalar da yapılmıştır. Bu haliyle cami bir külliye konumundadır.²² Hatta, Üsküdar-Atik Valide ve Kadırga Sokullu Mehmet Pa-

20 Cahid Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", OA, c. 2, s. 63.

21 Erol Özbilgen, "Osmanlılarda Gündelik Hayat", OA, c. 2, s. 231.

22 Osmanlılarda yapı olarak camiler için bkz. Ziya Kazıcı, *Ana Hatları ile İslam Eğitim Tarihi*, s. 28-29; O. Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936, s. 104, vd.; Erol Özbilgen, c. 2, s. 153, 155; Semavi Eyice, "Cami-Mimari Tarihi", *TİDİV İslam Ansiklopedisi* (DİA), c. 7, ss. 78-87.

şa camilerinde görüldüğü gibi cami külliyelerine bazen birer tekke de ilave edilmiştir. Hazire, küçük mezarlık, türbe, muvakkithane ve hüncar kasırları ile meşrutalar da cami külleyisine dahil ünitelerdir. “Genel hatlarıyla camiler mahalle mescidleri, cuma camileri, ordugah camileri, kışla camileri, medrese ve tekke mescidleri, gibi çeşitlere ayrılır. Ancak hepsinde ortak özellik, sağlam ve sade olmalarıdır. Derinlikten fazla genişliğe önem verilmiştir. Işıklandırmada orta yol izlenmiş, karanlıktan kaçılmış fakat ‘saraya’ dönüştürülmemiştir. Bütün mescid ve camilerde ‘gölgeli ışık’ esas alınmıştır.”²³

a) Camilerin İdaresi

“Osmanlı döneminde camiler banilerinin kurduğu vakıfların mütevellileri tarafından yönetiliyordu. Bu vakıfların hukuki statüsü vakfiyelerle belirlenmekteydi. Camiye ait vakıfların yönetiminden sorumlu olan mütevellilerin her yıl muhasebe sonuçlarını mahalli kadı aracılığıyla merkeze gönderip tasdik ettirmeleri gerekiyordu. Camide bir görev boşaldığında mütevellinin doğrudan tayin yapma yetkisi olmadığından kadiya münasip birini teklif eder, kadı da bir i’lamla durumu İstanbul’da Divan-ı Hümayun’a arzeder, teklif edilen şahsın durumu incelendikten sonra uygun görülürse kendisine görev verilirdi. Vakıf sahibinin vakfiyede tesbit ettiği imam, müezzin, hatip, kayyım, cüzhan, devirhan, sûrehan, dersiam gibi cami görevlilerinin ücretleri mütevellilerce ödenirdi. Artan gelirler de (zevaid-i evkaf) caminin bakım, onarım vb. ihtiyaçları için kullanılırdı.

“II. Mahmud döneminde Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurularak (1826) imparatorluk içindeki bütün vakıfların gelirleri bu nezaretin denetimine verilince büyük bir yeküne ulaşan fazla gelirin vakıf gayeleri dışında devlet hazinesine aktarılması, diğer vakıflarla birlikte cami vakıflarını da zayıflatmış, birçok cami vakfı personel ve tamir giderlerini karşılayamaz hale gelmiştir.”²⁴

b) Cami Hizmetleri

Osmanlı İmparatorluğu topraklarının en küçük yerleşim merkezlerine kadar her yerde bulunan cami ve mescidlerde dini hizmet görenler ilmiye mensuplarıydı. Bu gibi yerlerin temizlik ve bakımı için vakfeden tarafından ayrı kişiler tayin edilirdi. İmamlık ve müezzinlik gibi görevleri ise daha çok Dârü’l-Kurra mezunları yerine getirdikleri gibi, bu görevler medrese mensuplarına da verilmiştir. Özellikle hatiplik ve vaizlik görevleri medrese eğitimi görmüş olanlara verilirdi. Bunlardan tarikat mensubu olanlar daha çok vaizlik için tercih olunmuşlardır.²⁵

23 Recep Akakuş, “Camilerimiz”, *Diyanet Gazetesi (D.G.)*, Sayı: 356 (Ekim ‘88), s. 2.

24 Ahmet Önkol, “Cami”, *DİA*, c. 7, s. 53.

25 Baltacı, c. 2, s. 63.

“Önceki dönemlerde vaizlik, imam-hatiplik ve müezzinliğe ilaveten Osmanlıda dersianlık, hatiplik, kürsü şeyhliği, Ayasofya kürsü şeyhliği, cuma vaizliği, salavat-ı şerife-hanlık, İhlas-ı şerif-hanlık, Süre-i Mülk-hanlık, Süre-i Yasin-i şerif-hanlık gibi birçok vazifeler ihdas edilerek camilerin birçoğu çok yönlü yaygın eğitim ve öğretim müessesesi haline getirilmişlerdir. Özellikle Osmanlı tarihi boyunca bazı camilerdeki aynı anda faal olan birçok kürsüde tefsir, hadis, fıkıh ve mesnevi dersleri verilerek halkın kültür seviyesi yükseltilmiştir. Bu derslerin bir kısmı aynı zamanda medreselerde de müderris olan dersianlar tarafından verildikleri gibi mütekaid ulema da ölünceye kadar bu hizmeti yürütmüşlerdir.”²⁶

Camilerde imamdan başka hatip görevlendirilme durumunu Osmanlılarda da görüyoruz. Büyük camilerde hatip de bulundurulmuş, küçük camilerde her iki görev tek görevli tarafından (imam) yerine getirilmiştir.²⁷

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlılarda önceleri, dini faaliyetleri üstlenen müftülerin tayin ve idareleri vezîr-i azamlara aitti. Sonraları müftülerin tayinleri ile beraber imam-hatip ve müezzinlerin tayinleri Şeyhülislama verilmiştir. İmam-hatip ve müezzin tayinlerinde, bağlı bulunduğu caminin vakıf mütevellisi tarafından Şeyhülislama dilekçe ile müracaat ediyordu. Şeyhülislam dilekçe üzerine “*tevcih buyurula*” diye yazarak havale ediyor, oradan da padişaha arzolunarak görevlendirme işlemi yapıyordu. Bu tür görevlere taşrada tayin işleri mahallin kadısının ilanı üzerine yapılırdı.²⁸

Vakıf yoluyla kurulan dini ve ilmi kurumlarda görev yapacaklar için belirli şartlar aranmıştır; aranan şartları maddeler halinde gösteren binlerce vakfiye belgesi bulmak mümkündür.²⁹

c) Köy ve Mahalle İmamları

Osmanlı toplumunda köy hayatı da tıpkı şehirler gibi cami etrafında oluşmuştur. Köy idaresi ilgili sancağın kadısına bağlı olarak teşkilatlanmıştır. Burada imamlar idari etkinliğe de sahiptirler. Teşkilat köy kethüdasının yönetimindeki yiğitbaşılardan oluşmaktadır.³⁰

Osmanlı idari sisteminde mahalle imamlarına devletçe idari, mahalli ve dini birçok görev verilmiştir. İmamlar bulundukları yerlerde ahlak zabıtasına bakmaya, iptidai şekilde nüfus ve tapu kayıtlarını tutmaya, evlenme ve boşanma işlerini idareye

26 Baltacı, c. 2, s. 123 vd.

27 Pedersen, “Mescid”, *IA*, s. 82; a. mlf; “Hatip”, *IA*, ss. 363-365.

28 Bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, ss. 179-185.

29 Örnekler için bkz. İbrahim Ateş, “Vakfiyelere Göre Din Görevlilerinde Aranan Özellikler ve Sağlanan Ekonomik İmkanlar”, *Diyânet Dergisi (DD)*, c. 27, Sayı: 4 (Ekim-Kasım-Aralık '91), ss. 193-213.

30 Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisat Sistemi”, *OA*, c. 5, s. 41.

memurdular. Ayrıca hükümetin mahalle halkına duyurulması gereken bildirilerini ilan görevinde bulunmuşlardır. Dini görevleri de günde beş vakit namazı kıldırmak, ölenlerin dini vecibelerini yapmaktır. Mahalle imamı medrese tahsilini tamamlayan kişilerden oluyordu.³¹

d) Eğitim Yeri Olarak Camiler

Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneğinin Osmanlılar da sürdürüldüğünü biraz önce söylemiştik. Medresede okutulan bazı genel dersler de camilerde verildiği gibi hat meşki, Kur'an talimi ve hıfzı gibi uygulamalı derslerin camilerde verildiği de bilinmektedir. Şehir, kasaba ve köylerde sibyan mektebi olmayan yerlerde camilerin çocukların eğitimi için okul olarak kullanılması da çok yaygındır.³²

Hatipler, hutbeleri, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, siyasi otorite adına okumuşlardır. Hutbelerde, geçen bir hafta içinde çevrede gelişen olayların İslam açısından kritiği yapılıyor ve gelecek haftanın da programı sunuluyordu. Cami kürsüleri de önemli irşad hizmetleri üstlenmiştir. Kürsülerde vaazlar "*Kürsü Şeyhi*" diye adlandırılan görevliler tarafından yapılmıştır. Özellikle cuma ve bayram günlerinde kürsü şeyhleri cemaata yaptıkları konuşmalarla etkili olmuşlardır.³³

e) Cami Dersleri ve Dersiâm

Osmanlı döneminde cami ve mescidlerde sürdürülen cami dersleri, camide verilen vaaz ve hutbelerden başka, cami ve mescid içerisinde belli bir kitap takip edilerek yetkili kişilerce Ramazan dışında bütün yıl boyunca yapılan sürekli derslerdir.³⁴ Bu dersler, camiin içinde sağ ve sol cenahlardaki mahfellerin veya hünkar ve müzzin mahfellerinin altında yahut da maksure adıyla anılan özel bölümlerde okutulurdu. "Dersler yüksekçe bir minder önüne konan bir rahleden takrir şeklinde verilirdi. Cami derslerini veren yetkili kişilere 'dersiâm' denilirdi. (...) Cami derslerinin konuları değişik olurdu. Ancak Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Tasavvuf konuları ağırlıklı olarak yer alırdı."³⁵

Yukarıda da değinildiği gibi dersiâm, "Medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan unvan"dır.³⁶ "*Dersiam*"

31 Osman Nuri Engin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 1, ss. 162-163; Özbilgen, s. 249.

32 Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, c. 7, s. 51.

33 "Genellikle kürsü şeyhleri, tekke mensubu kişilerdir. Ehliyetleri ve dirayetleri ile toplum üzerinde geniş etkileri vardır. Osmanlıların yükseliş döneminde ve başta Zembili Ali Efendi olmak üzere İbn Kemal ve Ebussuud gibi dini otoriterlerin hakim olduğu yıllarda Ayasofya Cami kürsüsünün İstanbul Kocamustafa Paşa Tekkesi şeyhlerinden Sümbül Efendi ve Merkez Efendi tarafından işgal edilmesi dikkat çekicidir..." (Recep Akakuş, "Camilerimiz", s. 2-3.)

34 Recep Akakuş, "Sorular-Cevaplar". *Diyanet Gazetesi*. Sayı: 329 (Temmuz '86), s. 7.

35 Akakuş, aynı yer.

36 Mehmet İpşirli, "Dersiam", *DİA*, c. 9, s. 185.

ünvanı verilmesine Osmanlı devletinde XVIII. yüzyılda başlanmıştır. Dersiam olabilmek için medreseden mezun olup icazet aldıktan sonra ayrıca bir imtihana girmek gerekmiştir. Dersiamlar cami derslerini genellikle sabah namazı ile öğle namazı arasında vermişlerdir. Bu derslere her kesimden insan katılabilmıştır. Bu faaliyetlerin idaresi ise “*Ders Vekleti*”nce yürütülmüştür.

Halka açık ders verme yetkisi olan müderrisler halk arasında oldukça etkili olmuşlardır. XIX. yüzyılda dersiamlar daha da önem kazanmışlardır. Sayıları da artmıştır. XX. yüzyılın başlarında medreselerin ıslahıyla programlı, sınıf geçme usulüne dayalı medreselerin açılması sonucu buralardaki pek çok müstakil ders genellikle dersiamlar tarafından okutulmuştur.

Darülfunun’un ilk açıldığı dönemde, muhtemelen dersiamlık geleneğinin bir devamı olarak bazı derslerin, hocalar tarafından halka açık olarak verildiği bilinmektedir.³⁷

2) Tekke ve Zaviyeler

Osmanlı ülkesinin her tarafına yayılmış olan tekke ve zaviyeler, halkın manevi yönden yetişmesinde ve çeşitli sıkıntılara düşmüş olanların problemlerinin hallinde önemli rol oynamışlardır. Bu özelliği ile Osmanlı döneminin yaygın eğitim ortamlarından biri olmuşlardır.

Osmanlı toplumunda son altı asırda tekkeler, sadece tasavvufi hayatın merkezleri değil, siyasi, ekonomik, askeri, ilmi ve bedeni hayatın yönlendirici birimleri olmuşlardır. Şüphesiz tekkenin ilk görevi tasavvufi ahlakı yaşatmak, tasavvufi terbiyeyi kazandırmak için uygun zemin hazırlamaktır. Tekkeler isteyenlere bu yönüyle kucak açmıştır.³⁸

Güzel sanatların gelişmesinde de tekkelerin önemli katkısı olmuştur. Büyük şiir ustaları, musiki dehalari genellikle tasavvuf erbabıdır.³⁹

Tekke ve tarikat dünyasında şiirle musiki, beste ile güfte daima beraber olmuştur. Bunun en önemli nedeni zikir meclislerinde okunan ilahilerdir. Günümüz dini hayatına yansıyan en önemli yönü de bu olmalıdır. Tekbir ve Salat-ı Ümmiye’yi besteleyen Mustafa İtrî, Mevlevî’dir.⁴⁰

Tasavvuf din konusunda kitleleri en çok etkileyen disiplinlerden biridir. Tekkeler, müslüman ve gayri müslim herkesin uğrayabildiği yerler olmuştur. İbadet yeri, misafirhane ve terbiye mekanlarıdır. Hayatı bütün olarak kucaklayan yerlerdir. Diğer et-

37 İpşirli, ss. 185-186.

38 Mustafa Kara, “Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar”, OA, c. 1, s. 233.

39 Tekke edebiyatı konusu için bkz. İskender Pala, “Osmanlı Edebiyatı”, OA, c. 4, ss. 241-265.

40 Kara, a.g.e., c. 1, s. 235.

kinlikleri yanında kısmen medresenin de fonksiyonunu yaygın bir şekilde yerine getirmiştir. Başta Osmanlılar olmak üzere tarih boyunca böyle olmuştur.

Osmanlı toplumunda ahlaki kirlenme ve dejenerasyon karşısında tasavvuf ve tarikatlar bir arındırma işlevi üstlenebilmiştir. Hayatla ilgiyi kesmeden insanları Allah'a yöneltmiş, helallardan yararlanma ve nefsi şehvetlerden kesmek açısından bir denge oluşturmuştur. Öte yandan toplumdaki sosyal tabakalaşma karşısında birleştirici, kaynaştırıcı fonksiyon üstlenebilmiştir. Öteden beri, dünyanın çok değişik bölgesinden değişik ırk, dil ve renkteki insanlar aynı kaynaktan faydalanıp, aynı duyguları paylaşmakta tasavvuf enteresan bir yapıştırıcı olabilmıştır.

Tekkeler verdikleri tasavvufi hizmetlerle halkın hem genel, hem de din eğitiminde etkili olmuştur. Bir yönüyle birer yaygın eğitim kurumu işlevi görmüştür. İslamî değerleri işleyen, güzelleştiren tasavvuf, fertlerin, benliğe bağlı olmaktan çıkarak topluma faydalı birer kişi haline gelmelerine katkı sağlamıştır. Diğergamlık düşüncesini işlemek suretiyle mutasavvıflar dini hükümleri bu açıdan yorumlamışlar, dini uygulamaları manevi anlamda zenginleştirmişlerdir. Kur'an ayetlerinin ve hadislerin zahiri anlamlarından ziyade onlara enfüsi manalar vererek ilgi toplayabilmişlerdir. Allah sevgisi temasına daha çok yer vermişlerdir. Korku yerine sevgi unsurunu işlemişlerdir.⁴¹

Tasavvuf, eğitimine aldığı insanlardaki aşırılıkları törpüleyebilmiştir. Çünkü tasavvuf, insanı, "*insan-ı kamil*" kılma doğrultusunda çaba sarfetmiştir. Tasavvuf terbiyesinin oluşmasında ön koşul olan "*müridin şeyhe bağlanması*"yla şeyhle mürit arasında doğan ruhi alış-veriş ve irtibat ile şeyh, mürid üzerinde bir kontrol mekanizması oluşturmuştur. Böylece şeyh müridi yönlendirebiliyor, onun hislerini tamamlayabiliyor, onu çekip çevirebiliyor, ona yön gösterebiliyordu.⁴² Bu olgu şüphesiz insanları yönlendirme ve bir eğitim olgusudur. Bu açıdan Ebu Zehra, şeyhi, müritlerinin nefislerini terbiye eden bir eğitimci, insanları hakka ve doğruya çağıran bir davetçi olarak nitelemektedir.⁴³

3) Vakıflar

Vakıf⁴⁴ kurumu, İslamiyetin başından itibaren önemli bir sosyal kurum olarak varlığını sürdürmüştür. Osmanlı döneminde ise vakıf sistemi sosyal güvenlikle alaka-

41 Amiran Kurtkan, *Sosyolojik Açıdan Eğitim Yoluyla Kalkınmanın Temelleri*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1977, ss. 169-171.

42 Muhammed Ebu Zehra, *İslam'a Davet*, Çev. Maşuk Aydın, Birleşik Dağıtım Yayını, Ankara, ts. s. 148.

43 M. Ebu Zehra, s. 156.

44 Terim ve kavram olarak vakıf için bkz. Hüseyin Hatemi, "Osmanlılarda Toprak Düzeni ve Vakıf Kurumu", *OA*, c. 5, ss. 201-207.

lı olduğu kadar ülkedeki eğitim, sağlık, diyanet ve bayındırlık hizmetlerine de katkısı olan önemli bir malî sistemdir.⁴⁵

Vakıf yoluyla eğitim alanında birçok hizmetler başarılmış, bilginin zenginleşmesi ve kuşaktan kuşağa gittikçe zenginleşerek aktarılması sağlanmıştır.

Yaygın eğitim kurumları olan cami, tekke, kütüphane gibi kurumların meydana getirilmesine vakıfların çok önemli katkıları olmuştur. Nitekim, vakıfların önemli bir kısmı da dini hizmetlere destek olmak için kurulmuştur. Cami, mescid gibi ibadet yerlerinin yapım, bakım, tefriş ve onarımları; çevrelerinde oluşturulan birimler (medrese, hamam, çeşme, şadırvan) vakıflarca yürütülmüştür. Din hizmetlerinde görev alanların çoğunun ücretleri vakıf kurumlarınca karşılanmıştır. Bu tür vakıf kuranlar, buralarda görev alacaklarda aranan nitelikler ve onlara ödencek ücret konusunda belirleyici maddeler koymuşlardır. Görevlilerin seçininde bazı vasıflar aranması ısrarla istenmiştir. Böylece başta cami ve medreselerde görev alacak kişilerin bilgi ve ahlak yönünden yeterli olmaları sağlanmıştır.

Vakıfların yaygın eğitime olan katkısına başka bir örnek de, halkın bilgisini artırmak için vakıf yoluyla camilerde vaizlerin görevlendirilmesidir.⁴⁶

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, cami ve mescitler, tekke ve zaviyeler dışında kütüphaneler, sahhaflar, kıraathaneler, saraylar (huzur dersleri) ve benzeri ortamlar da belli düzeyde, Osmanlı dönemi yaygın din eğitimine katkı sağlamıştır. Nitekim bu ortamlar, daha önceki Müslüman devletlerde de bu işlevi görebilmiştir.

4) Yaygın Din Eğitiminde Cerr

Burada Osmanlı döneminde kırsal kesimlere götürülen yaygın din eğitimi faaliyetlerinden “*Cerr*” konusu üzerinde durmak istiyoruz.

Cerr, eskiden medrese öğrencilerinin üç aylarda (Receb, Şaban, Ramazan) dini hizmetlerde bulunmak ve halkı aydınlatmak için kasaba ve köylere gitmelerini ifade eden bir terimdir.⁴⁷

Medrese öğrencileri “*Üç aylar*” (şühuru selase) diye adlandırılan kameri Receb, Şaban ve Ramazan aylarında dersleri tatil ederek yurdun dört bucağına dağılırlardı. Üç ay boyunca halka vaaz ve nasihatlar bulundurlar, camilerde namaz kıldırırlar, Kur’an okurlardı. Kısaca halkın dini ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırlardı. Halk da bu

45 “Vakfın esası bir malî insanı, faydalanması için, Allah’ın mülkü hükmünde olmak üzere, ferdi mülkiyet sahasından çıkarmaktır. Mallar ise taşınır ve taşınmaz olarak ikiye ayrılır. Asıl vakıf taşınmaz malların vakfıdır. Özellikle bunların gelirleriyle hayır kurumları finanse edilirdi. Görüldüğü gibi vakıflarda finanse eden gelir kaynakları (asl-ı vakf eden, bina, arazi, nakit para vs.) ile finanse edilen kurumlar (müessesat-ı hayriye denen eğitim, din, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım kurumları) söz konusudur.” Tabakaoğlu, c. 5, s. 89.

46 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1989, s. 114.

47 Mehmet İpşirli, “Cerr”, *DİA*, c. 7, s. 388.

öğrencilere hizmetlerinin karşılığı olarak yiyecek, giyecek ve para verirdi. Bayram sonrası medreseye dönen öğrenciler, kazançlarıyla gelecek yılın üç aylarına kadar geçinmeye çalışırlardı. İşte bu usule medrese dilinde “*cerr*” adı verilirdi.

“*Cerr*”, kelime olarak çekmek anlamındadır. Bu usul zamanla alay konusu olmuş. “*cerci*” tabiri dilimizde küçümseme ifadesi olarak kullanılmıştır. Fakat mesele- nin bir de pratik yönünü düşünürsek, medreseyle halkın içiçe olmasının şüphesiz yay- gın din eğitimi açısından faydaları vardır. Buna aydın-halk kaynaşması olarak da bak- mak mümkündür.⁴⁸ Nitekim bu uygulama, başlangıçta olumlu sonuçlar vermiştir. Di- ni ve kültürel gelişmeler böylece kırsal kesime, halkın ayağına götürülmüştür. Ayırı- ca halkın da eğitim, öğretim kurumuna katkısı bu yolla sağlanmıştır. Dar gelirli öğ- rencilere imkan temin edilmiştir. Ayrıca medreseliler için bir uygulama zemini hazır- lanmıştır. Ancak zaman içinde istismar edilmiştir. XIX. ve XX. yüzyılda medreseler- deki eğitim düzeyinin düşüşü, kasaba ve köylere gönderilen medrese öğrencilerinden beklenen fayda edilememesine neden olmuştur. “*Cer Molası*” diye nitelendirilen bir asalak grubu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, zamanla “*cerci*” ve bunun mübalağalı ifa- desini olan “*cerrar*” terimleri tahkir ve zeyif ifadesi olarak kullanılmıştır.

Cerr, Cumhuriyet döneminde de kısmen devam etmiş; ancak şehir, kasaba ve köy- lere resmen din görevlisi tayini sonucu bu uygulama ortadan kalkmıştır.⁴⁹

5) Osmanlı Dönemi Yaygın Din Eğitiminde Halk Kitapları

Selçuklular döneminde olduğu gibi, Osmanlılarda da halk kitaplarının yaygın din eğitimi- nde özel bir yeri vardır.

Osmanlı döneminde de öteden beri Türkler arasında halkın rağbet ettiği kitaplar bulunuyordu: Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Kerem ile Ash, Tahir ile Zühre, Aşık Garip, Mevlid, Muhammediye, Yunus Emre Divanı, Mızraklı İlmihal, Veysel Karani, Nasreddin Hoca, Müzekki'n-Nüfus, Envaru'l-Aşikin, Ahmed Yesevi Hik- meleri, Nefahatü'l-Üns... Bu kitaplar, genel halk kültürü yanında dini kültür aktaran ve halk tarafından ilgi gösterilen kitaplardır. Evlerde okunduğu gibi toplu mekanlar- da da okunup dinlenmiştir.

Burada bir cümleyle şuna yer vermeliyiz ki bu kitapların çok önemli katkısı yanında, dinin asliyetine halel getiren bir takım menfi yönleri de vardır. Hurafe bil- giler bu kabildendir. Dine yapılan eklemeler, dini, aslı yapısından uzaklaştırarak hayal ürünü, uydurma, gerçek olmayan bir şekle dönüştürebilmiştir.

Burada Osmanlı döneminde halkın rağbet ettiği kitaplardan bir kaçını üzerinde kısaca duralım:

48 O. N. Ergin, c. 2, s. 554.

49 Mehmet İpşirli, “Cerr”, *DİA*, c. 7, s. 388-389.

Bustânü'l-Ârifin: Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)'nin ibadet, zühd ve ahlakla ilgili eseridir.⁵⁰ Eserin ilk onyedî bölümü eğitim ve öğretimle; fetva, hadis rivayeti, vaaz ve münazara gibi konulara aittir. Daha çok vaaz ve nasihat üslubuyla yazılmıştır. Medrese öğrencileri ve vaizler arasında tutulmuştur. Müellifin "*Tenbihü'l-Gafilin*" adlı eseri de aynı mahiyettedir. Her iki eserin Türkçe tercümeleri yapılmış ve okunmuştur.

Kabusnâme: Keykavüs b. İskender b. Kabus (1049-1065)'a ait bir nasihat kitabıdır. Ahlaki tenbih ve öğütleri ihtiva eder. İnsan davranışlarına ait çeşitli problemler, arkadaşlık ve sevgi ilkeleri, evlilik ve aile, eğitim ve meslekler ele alınmıştır.⁵¹ Osmanlı Padişahı II. Murat'ın emriyle Mercimek Ahmet tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Eserin ilk kırk üç bölümü dine, hayat tarzına, kurumlara, ilim ve sanata dairdir. Kırkdördüncü bölümü faziletlerle ilgilidir.⁵² Bu eserde konular hikayelerle süslenmiştir. Bunlardan alınacak dersler üzerinde de durulmuştur. Kabusname'yi süsleyen bu öğretici hikayeler esere ilgiyi artırmış ve onu bir halk kitabı hüviyetine büründürmüştür.

Muhammediye: Yazıcıoğlu Mehmed Bican (ö. 855/1451)'in yazdığı "*Megaribü'z-Zeman*" adlı Arapça eserin yine kendisi tarafından şiir halinde Türkçeye tercümesidir. Mesnevi şeklinde yazılan eser 9 bin beyit tutmaktadır.

Eser bir mukaddime ile başlar. Sonra aklın yaradılışı ve cennetin mahiyeti üzerinde durulur. Hz. Adem ve Havva kıssası üzerinde durulduktan sonra kısaca diğer peygamberlerden bahsedilir. Sonra eser bir siyer kitabı mahiyetini alır. Hz. Peygamber'in hayatı, ashabının faziletleri ve Ehli beyt anlatılır. Sonra kıyamet alametleri ve ahiret hayatından söz edilir. Bu arada "*Fasl*" başlığı altında islami çeşitli konular işlenir.

Kolayca anlaşılabilir bir Türkçe ile yazılan Muhammediye, yazılışından itibaren yüzyıllarca Türk halkı tarafından okunmuştur. Türk insanı, Peygamber sevgisinin dillendirilmesini adeta bu kitapta bulmuştur. Bu özellikleriyle Türk edebiyatının beğenilen ve benimsenen eserlerinden biri olmuştur. XV. asırdan Cumhuriyet'e ve hatta günümüze kadar Türkiye yanında, Balkanlardan Kafkaslara, Kırım ve Kazan gibi Asya ülkelerinde geniş bir coğrafyada beş asır halkın dini duygularını beslemiş, İslami kültürün en önemli kitaplarından biri olmuştur.⁵³ Anadolu'da köy toplumlarına kadar çoğu evde bulunan ve okunan bu kitapta Hz. Peygamber'in adabı muâşeretine dair bol örnekler bulmak mümkündür.

50 Bkz. Hasan Kamîl Yılmaz, "Bustânü'l-Ârifin", *DA*, c. 6, s. 475.

51 Mehmed Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, MEB Yayını, İstanbul 1974, s. 36.

52 H. Fikret Kanad, *Terbiye ve Tedris Tarihi*, İstanbul 1930, c. 1, s. 183.

53 Mustafa Uzun, "Muhammediye", *OA*, c. 3, ss. 100-101.

Envaru'l-Âşikin: Yukarıda sözü edilen Yazıcıoğlu Mehmed Bican'a ait "*Meğaribu'z-Zeman*" adlı Arapça eserin, müellifin kardeşi Ahmed Bican tarafından Türkçeye yapılan serbest bir tercümesidir. Başka bir ifadeyle Muhammediye'nin nesir halinde çevirisidir. Tıpkı Muhammediye gibi Türk-İslam dünyasında ilgi görmüş, ünü günümüze kadar gelmiş bir halk kitabıdır. Halk arasında sevilerek okunan bu kitabın, Türk nesir tarihi açısından da ayrı bir yeri vardır.⁵⁴

Vasiyetname ve Tarikat-ı Muhammediye: Birgivi Mehmed Efendi (1523-1573) tarafından yazılan ve Türk halkı tarafından tanınan iki kitaptır. Vasiyetname bir ilmihal kitabı özelliğini taşır.⁵⁵

Marifetname: Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'nin eseridir. Yüzyıllardan beri okunan hacimli bir kitaptır. Yer yer şiirlerle süslenen eser, Osmanlı toplumunun zihniyetini etkileyen eserlerin başında gelir.⁵⁶ Bilhassa eserin son kısmı, bir âdâb-ı muaşeret mahiyetindedir.

SONUÇ

Yayın eğitim, insan hayatının her dönemini kuşatan önemli bir eğitim sürecidir. Fert ve toplumları etkileyip yönlendirmesi açısından fonksiyonel bir eğitim alanıdır. Sürekli tekrarı ve geliştirilmesi gereken dini bilgilerin öğretiminde de yaygın din eğitiminin özel bir yeri vardır. Esasen yaygın eğitim, İslam eğitim ve terbiye anlayışının karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Hz. Peygamber'in "*Beşikten mezara kadar...*" ifadesiyle formüle ettiği tahsil buyruğu, eğitimde hem "*devamlılığı*", hem de "*umumiliği*" dile getirmektedir. İslam, insana bütün bir yaşamı boyunca, bir şekilde (öğreten, öğrenen...) eğitim faaliyetlerinin içinde olmasını öğütlemektedir.

Dini teşkilatlanmanın tam oluşturulmadığı, eğitim-öğretim faaliyetlerinin henüz tam formel hale gelemediği, eğitimin organize faaliyetlerden çok ferdi çabalarla sürdürüldüğü dönemlerde, yaygın eğitim ve yaygın din eğitimi faaliyetleri ön plânda olmuştur.

Osmanlı Devleti dönemine gelince, bu dönem, hem formel eğitim kurumlarının (medreselerin), hem de dini teşkilatlanmanın tam olarak oluşturulduğu dönemdir. Öte yandan, kendinden önce tarih sahnesinde yer alan İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı toplumunda da, başta cami ve mescitlerde olmak üzere çeşitli ortamlarda yaygın din eğitimi faaliyetleri canlı bir şekilde sürdürülmüştür. Osmanlı devletinde "*Şeyhülislamlık*" adıyla oluşturulan dini bürokrasi, merkezi idare örgütünün önemli

54 Geniş bilgi için bkz. Âmil Çelebioğlu, "Ahmed Bican", *DİA*, c.2, s. 49-51.

55 Bkz. İsmail Kara, "Birgivi Mehmed Efendi", *OA*, c. 4, ss. 20-21.

56 Mustafa Kara, "Marifetname", *OA*, c. 4, s. 44.

bir cüz'ü olarak, eğitim-öğretim gibi önemli hizmetleri de yerine getiren kurum ve kuruluşları bünyesinde toplamış; örgün din eğitimi faaliyetleri yanında yaygın din eğitiminde de önemli görevler üstlenmiştir. Osmanlı topraklarının hemen hemen her bölgesinde, cami ve mescitlerde sunulan yaygın din eğitimi etkinlikleri yanında, tekke ve zaviyeler, vakıflar, kıraathaneler, kütüphaneler, loncalar ve benzeri sosyal teşekküller, halkın dini yönden kültürlenmesinde ve bilgilendirilmesinde önemli katkılar sağlamıştır.